

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ ПЕРВІСНОГО
НАГРОМАДЖЕННЯ В ПРОВІДНИХ КРАЇНАХ
СВІТУ — АНГЛІЇ, НІДЕРЛАНДАХ, ФРАНЦІЇ,
НІМЕЧЧИНИ, США

Первісне нагромадження капіталу — процес відокремлення маси дрібних товаровиробників від засобів виробництва та їх перетворення на вільних найманих працівників, з одного боку, і зосередження засобів виробництва та інших об'єктів власності й видів багатства в руках незначної меншості — з іншого, внаслідок чого капіталізм на певному етапі перетворюється на прогресивніше і гуманістичніше суспільство.

НИДЕРЛАНДИ

Нідерланди - частина герцогства Бургундського, що охоплювала 17 провінцій, з кінця XV ст. належала Габсбургам, а з 1526 р. - іспанським Габсбургам.

У першій половині XVI ст. Нідерланди були однією з найбільш економічно розвинених територій Європи. Тут розвивалося мануфактурне виробництво з такими галузями, як текстильна (сукняна, шовкова, полотняна), деревообробна, скляна, паперова, килимоткацька, цукрова, миловарна, суднобудування, виробництво зброї. У сільському господарстві частка великої земельної власності феодалів і церкви становила 20-25 %, набуло поширення підприємницьке господарство, використовувалася наймана праця, зростала товарність. Сільськогосподарські угіддя розширювалися за рахунок польдерних земель, відвойованих у моря. Промислове значення мало рибальство (виловлювання та торгівля оселедцями). Після Великих географічних відкриттів Нідерланди перетворилися на світового торговельного посередника. Місто Антверпен (провінція Брабант) було найбільшим загальноєвропейським валютним і фінансовим центром (торгівлі, кредиту і біржової справи). Ринкова економіка у державі сформувалася як економічний уклад.

Сполучені провінції Нідерландів у XVII ст. - "взірцева" ринкова держава.

Головне значення для економіки держави мала сфера обігу: міжнародна посередницька торгівля, фінансово-кредитні відносини. Нідерланди зайняли місце ганзейських купців у торгівлі з Північною, Центральною і Південною Європою; під час торговельних війн з Іспанією та Португалією створили колоніальну імперію, найбільшою країною якої була Індонезія, і монополізували постачання прянощів і східних товарів.

Міста Антверпен й Амстердам були міжнародними кредитно-фінансовими центрами. Значних обсягів досягли комерційний кредит під 5 % на позиковий капітал, грошовий ринок і ринок цінних паперів. У 1598 р. засновано Страхову палату. В 1608 р. на амстердамській біржі вперше введено акції. В 1609 р. засновано перший амстердамський депозитний і валютний банк.

За рівнем капіталізації сільського господарства Нідерланди були найбільш передовою країною Європи. Тут відбувалися технологізація виробництва, галузева (тваринництво, зернові, технічні, кормові культури) та територіальна спеціалізація виробництва. Впродовж 1690-1789 рр. було здійснено меліорацію 2648 га землі. Зросло значення рибальства, в якому було зайнято 100-120 тисяч осіб.

У XVIII ст. Нідерланди втратили економічне лідерство, яке завоювала Велика Британія.

Хоч Нідерланди втратили промислову та торговельну першість, але зберегли роль банкіра світу. Причинами економічного відставання були:

о незавершеність буржуазних реформ. Купецько-патриціанська олігархія, яка прийшла до влади, перебувала у конфронтації з підприємцями;

о структура промисловості впродовж XVI-XVIII ст. не змінилася, важка промисловість не розвивалася, передусім внаслідок обмеженості природних і людських ресурсів. У 1749 р. відновлено цехи;

о спрямування грошових потоків у сферу обігу, торгівля набула посередницького характеру і не залежала від розвитку національної промисловості. Проводилася політика вільної торгівлі, а не протекціонізму. Дешеві іноземні товари заповнили національний ринок.

ВЕЛИКА БРИТАНИЯ

Упродовж XVI - першої половини XVII ст. в економіці країни сформувався капіталістичний уклад.

Мануфактурна промисловість активно витісняла цехове виробництво. Переважали децентралізовані мануфактури у селах. Галузева структура охопила такі галузі, як видобувна (кам'яне вугілля, залізна руда, олово, свинець, мідь), металургійна, металообробна, суднобудування, сукняна, паперова, скляна, шкіряна. Темпи зростання їх валового виробництва були значними: видобуток вугілля за 1551-1651 рр. збільшився в 14 разів, залізної руди - в 3, а кольорових металів - у 68. На початку XVII ст. експортували вже лише сукно, а не вовну.

У сільському господарстві активно відбувалися процеси первісного нагромадження капіталу, становлення ринкового сільського господарства та утвердження великої земельної власності капіталістичного типу. Процес відокремлення англійського селянства від засобів виробництва набув форми радикального землеустрою - обгороджування. Англійські лендлорди відмовлялися від системи копігольдерства та відкритих полів, об'єднували розпорошені ділянки землі в єдині масиви (комасація), захоплювали громадські землі, знищували села. Новоутворені великі земельні площі вони здавали в оренду або самі організовували фермерські господарства та

Англія з розвитком океанської торгівлі опинилася в центрі торговельних шляхів. Вона вела контрабандну торгівлю з іспанськими та португальськими колоніями, у 1588 р. знищила іспанський флот, займалася піратством і работоргівлею, зайняла перше місце у "трикутній" торгівлі. Було створено колоніальну систему та монополні торгові компанії: Московську (1555 р.), Східну (1579 р.), Левантинська (1581 р.), Марокканську (1585 р.), Африканську (1588 р.), Ост-Індську (1600-1857 рр.). У 1571 р. було відкрито Лондонську біржу. В XVI ст. сформувався національний ринок.

Теорія раннього меркантилізму опрацьована Вільямом Стаффордом (1554-1612) у праці "Стислий виклад деяких скарг наших співвітчизників" (1581). Він розглядав питання поліпшення становища населення за допомогою "правильної" торговельної політики. Розвиваючи концепцію грошового балансу, пропонував нагромаджувати грошове багатство у країні шляхом заборони вивезення грошей і псування їх центральною владою, обмеження імпорту мануфактурних товарів, регулювання національної торгівлі. Висловив важливу ідею заміни експорту сировини експортом готової продукції.

заході країни, цехові правила. Посилилося королівське свавілля: встановлювалися нові податки, державні монополії на мило, вино, вугілля, залізо. Існувала система державного боргу. Зростали ціни на споживчі товари.

Англійська буржуазна революція 1640-1660рр. ліквідувала феодальні обмеження, проголосила свободу підприємництва та владу нового дворянства і буржуазії.

Друга половина XVII-XVIII ст. - період становлення ринкової економіки у Великій Британії, перетворення країни на лідера світового розвитку.

У промисловості провідним стало мануфактурне виробництво. Галузева структура зберігалася, проте зросло значення важкої промисловості. Почалося впровадження простих машин. Частка міського населення становила вже 30 %. За темпами і масштабами розвитку англійська промисловість зайняла перше місце в Європі.

У сільському господарстві продовжувався аграрний переворот (обгороджування). Землевпорядкування відбувалося на основі актів парламенту для кожної місцевості. Для їх ухвалення необхідною умовою була згода власників 2/3 землі, якими були один-два лендлорди. Протягом 1717-1796 рр. на пасовища було перетворено понад 75 % землі.

роль відіграло будівництво шосейних доріг і каналів. Поштовий зв'язок давав 46 млн прибутку. Англійський торговельний і фінансовий капітали стали панівними у світовій економіці. Реалізувалися ідеї пізнього меркантилізму. Діяли "закони про нишпорок", що контролювали дотримання іноземними торговцями усіх державних приписів. Навігаційний акт 1651 р. заборонив іноземним кораблям каботажне плавання між англійськими портами і дозволив постачати товари лише своєї країни, підтвердив монополію англійських купців на торгівлю з колоніями Англії, ввів для іноземних купців подвійне мито. В 1792 р. Велика Британія мала позитивне торговельне сальдо більш як 5 млн фунтів стерлінгів (ф. ст.). Обсяг зовнішньої торгівлі становив 1/5 європейської та 1/7 світової. Торговий флот нараховував 30 470 кораблів. Держава проводила політику протекціонізму, мито на імпортовані товари досягало 100 % і більше. Англійський банк (1694 р.) був першим акціонерним банком. Він розпочав емісію банкнот, які обмінювали на золото до 1797 р. Комерційних банків у 1807 р. в Лондоні було 73, у провінціях - понад 370. Вони були депозитними, надавали кредити, враховували векселі. В 1773 р. створено Рахункову палату для компенсаційних розрахунків між банками. Формувалася система прямих (подушний, поземельний) і непрямих (на сіль, вино, тютюн тощо) податків (акцизів), з яких останні переважали. В 1800 р. податки становили п'яту частину доходів. Державний борг (переважно

ФРАНЦИЯ

У Франції генезис ринкової економіки визначали особливості феодалізму та економічна політика абсолютизму. Основними джерелами нагромадження капіталу були податкова система, загальнодержавний відкуп податків, система державного боргу, продаж судових і фінансових посад.

Мануфактуризація промисловості поєднувалася зі збереженням та зміцненням цехового ремесла. Держава спеціальними законами зберігала корпоративний характер промисловості, надала цеховій владі функції королівської поліції. Держава засновувала казенні великі мануфактури, залучала приватний капітал до їх створення шляхом здійснення протекціоністської політики (заборона імпорту текстилю та експорту текстильної сировини), надання привілеїв, субвенцій та субсидій, довготермінових кредитів, утвердження монополії на виробництво і продаж товарів. Для поліпшення їх якості розроблялися спеціальні регламенти. Державна підтримка промислового розвитку найбільш яскраво втілилася в політиці кольберизму. Дворянство отримало право володіти мануфактурами і банками лише в 1767 р..

внутрішній ринок не сформувалася. держава будувала дороги, розвивала судноплавство. Збудовано французький торговельний флот. Важливу роль відігравали ярмарки. Цехи втратили привілеї щодо продажу продукції. Наприкінці XVIII ст. скасовані обмеження щодо торгівлі хлібом, зменшено митний збір на продаж продовольчих товарів у містах. Розвивався поштовий зв'язок. Проте залишалися митні кордони між провінціями і не було єдиної системи мір та ваги.

Франція - активна учасниця океанської торгівлі. її центрами були портові міста на узбережжі Атлантичного океану (Нант, Бордо, Гавр, Ла-Рошель). Загальноєвропейського значення набув ярмарок у Ліоні. Лише в першій половині XVII ст. держава сприяла заснуванню 22 компаній для торгівлі з колоніями. Банківська система не сформувалася - банки працювали лише у Парижі (в 1786 р. їх було 66).

Державний борг започаткувала позика короля Франциска I в 1522 р. у паризьких банкірів на суму 250 тис. ліврів з розрахунку 10 % річних. Борг забезпечували державні цінні папери. На початок 90-х років XVI ст. він становив 300 млн ліврів, через 100 років - 460 млн, а перед революцією у 1789 р. - 3 млрд ліврів, що значно перевищило критичний рівень (подвійну суму національного доходу). Крах Державного французького банку в 1720 р. дав змогу сплатити державний борг, але одночасно розорив тисячі вкладників. Поширилася спекуляція паперами державного займу, виникла тонтіна - успадкування права отримання процентів з державного боргу, а також сформувалася категорія рантьє - осіб, які жили за рахунок банківських процентів.

феодално-абсолютистського ладу та його суперечності з ринковим економічним укладом. Основні чинники економічної кризи:

- аграрний характер народного господарства. У структурі національного доходу Франції в 1789 р. із загальної суми 2,4 млн ліврів, доходи від сільського господарства становили 1,8 млн (75 %), а від промисловості - 0,6 млн ліврів (25 %);
- несформованість національного ринку, монополії провінцій, купецьких компаній, мануфактур;
- повільний процес первісного нагромадження капіталу. Внаслідок фіскального зиску "третій стан" віддавав державі 2/3 від доходів, накопичені грошові кошти перебували під загрозою конфіскації, населення розорявалося, його десята частина збирала милостиню. Французька буржуазія вкладала гроші не у промисловість і торгівлю, а у відкупи, посади, землю, державні папери, іпотечний кредит. Таким чином, капітал набув лихварсько-банківського і відкупного характеру;
- релігійні війни, еміграція 2 млн осіб протестантів, які переважно були багатими підприємцями і висококваліфікованими майстрами;
- війни Франції з європейськими країнами, дезорганізація державного управління, фінансова криза як наслідок марнотратства королівського двору та видатків на бюрократичний апарат, державна політика щодо збереження старих порядків.

НІМЕЧЧИНА

Німеччина була федерацією майже 300 незалежних князівств, герцогств і архієпископств, об'єднаних під назвою Священна Римська імперія германської нації. Наймогутнішими були Австрія та Пруссія, яка в 1701 р. стала королівством з центром у Берліні та розпочала об'єднання німецьких земель у єдину імперію.

Промисловість німецьких земель визначала цехова система. Децентралізовані сільські мануфактури з'явилися в сукняному і полотняному виробництві, централізовані - в гірничій, металургійній та металообробній промисловості. У феодальних маєтках діяльність мануфактур ґрунтувалася на кріпосній праці.

Визначальним чинником розвитку сільського господарства було промислово-торговельне піднесення і зростання попиту на сільськогосподарську продукцію у країнах Західної Європи, передусім в Англії та Нідерландах. У Німеччині аграрне виробництво було товарним і експортним, переважало зернове господарство, почали сіяти гречку, вирощувати картоплю, кормову кукурудзу, трави. В аграрних відносинах визначилися два напрями: зміцнення великого феодального землеволодіння за збереження феодальної залежності селян, які мали наділ, платили грошову і натуральну ренту; збільшення доменіальної землі за рахунок селянських господарств, переважання відробіткової ренти до 8-12 днів з повного наділу на тиждень (на роботу із селянського двору залучали двох робітників), впровадження її урочної форми, одночасне зростання грошової ренти, використання кабального,

Закони прикріпили селян до землі, вони стали спадково особисто залежними, їх продавали разом із землею. У ХУЛІ ст. почалося обезземелювання селян, яке, наприклад у Мекленбурзі, набуло масовості. Утвердилося так зване пізнє німецьке кріпосне право.

Розвиток внутрішнього ринку гальмували політика протекціонізму в кожній окремій землі, митні кордони, різні монетні системи (до 6000 видів монет), відсутність єдиної системи мір і ваги. Німеччина втратила позиції одного з центрів світової торгівлі. Ганза не займалася колоніальними загарбаннями. У другій половині ХVІ ст. вона втратила свої зовнішні ринки, зберігши лише міста Гамбург, Любек і Бремен. Кредити німецьких банків іспанським монархам призвели до розорення банкірських домів Вельзерів, Фуггерів, Аутебургів. Аграрна Німеччина стала житницею Європи, експортувала сільськогосподарську сировину.

Причини економічного відставання Німеччини від Англії, Нідерландів і Франції:

о політична роздробленість німецьких земель, санкціонована Вестфальським миром 1648 р., зумовлювала нерівномірність господарського розвитку окремих земель, їх економічний сепаратизм;

- матеріальні та людські втрати під час воєн, особливо Тридцятилітньої війни (1618-1648);
- незавершений характер Реформації, збереження землевласності католицької церкви, що була ідеологічною опорою феодального ладу;
- Селянська війна (1525-1526), що спричинила сеньйоральну реакцію та формування кріпосного права, розорення дворянства і посилення влади князів, консервацію політичної роздробленості Німеччини;
- повільний процес первісного нагромадження капіталу, обмеженість ринку найманої робочої сили і коштів для організації промислово-торговельного підприємництва, економічна та політична слабкість буржуазії. Дворянство зберігало монополію на землю, посади в державному апараті й армії;
- переміщення торговельних шляхів у Атлантичний океан в результаті Великих географічних відкриттів. Промислова і торговельна

США

На карте обозначены цифрами штаты США: 1 Вермонт, 2 Нью-Гэмпшир, 3 Массачусетс, 4 Коннектикут, 5 Род-Айленд, 6 Нью-Джерси, 7 Мэриленд, 8 Делавэр, 9 Западная Вирджиния

Сполучені Штати Америки були проголошені самостійною державою в 1776 р. під час Війни за незалежність 1775-1783 рр. англійських колоній у Північній Америці з метрополією, що була першою на Американському континенті буржуазною революцією.

Колоніальний період в історії США розпочався з діяльністю експедиції Вальтера Ралея, який у 1584 р. отримав королівську хартію Єлизавети на освоєння американських земель, і до 1603 р. було колонізовано територію першого штату - Вірджинії. Лондонська і Плімутська торгові компанії на основі хартії короля Якова продовжили колонізацію Атлантичного узбережжя. В 1770 р. у Північній Америці було 13 англійських колоній із 3,9 млн населення.

Економіка колоніального періоду розвивалася в умовах боротьби між феодальними порядками англійської влади та ринковими господарськими відносинами, що утверджувалися у Великій Британії та набули поширення в колоніях.

На території колоній сформувалися три економічні райони: промисловий Північно-Східний, сільськогосподарські Центр і Південь. У промисловості розвивалися такі галузі, як суднобудування (в американських колоніях було побудовано третину кораблів англійського флоту, їх вартість була на 20-25 % меншою, ніж англійських), деревообробна, сукняна, полотняна, лляна, металургійна (доменна виплавка чавуну на деревному вугіллі), пивоварна. Організаційними формами промисловості були ремісничі майстерні та централізована мануфактура. Економічне значення мали морські промисли: рибальський і китобійний

У сільському господарстві було зайнято майже 90 % населення. В Центрі та Північно-східному районі розвивалося тваринництво (вівчарство), вирощували зернові та технічні культури; на Півдні - бавовну, тютюн, рис, цукрову тростину. В організації сільського господарства значну роль відіграв позаекономічний примус. У центральних районах використовували примусову працю сервентів - так званих білих рабів, бідняків з Європи, які підписували трудовий контракт на 7-10 років із втратою особистої свободи. Після завершення контракту вони здобували свободу і право на землю. Плантадорсько-рабовласницька система Півдня ґрунтувалася на праці рабів-негрів африканського походження.

Торгівля мала колоніальний характер. Торгували лише з метрополією, вивозили деревину та вироби з неї, мідь, залізо, рибу, китові туші та вуса, солонину, сільськогосподарську сировину, ром. Одночасно колонії були ринком збуту для англійської промисловості. Для американських купців важливими джерелами багатства були нееквівалентна торгівля з індіанськими племенами та контрабандна торгівля, річний оборот якої досягав 700 тис. ф. ст.

Економічна політика Англії щодо американських колоній була спрямована на їхній розвиток як аграрно-сировинного придатку. Згідно з нею господарське і політичне життя мало будуватися на феодальних засадах. Закони і постанови парламенту й уряду регламентували всі сфери і галузі економіки.

В аграрній сфері існували заборони для колоністів купувати землю в індіанців (1683 р.), самовільно переселятися на нові землі (30-ті-40-ві роки XVII ст.), освоювати землі у долині Міссісіпі (1763 р.) і на Заході (Квебекський акт 1774 р.), що вважалися власністю англійської держави.

Промисловий розвиток гальмував так званий "залізний" закон (1750 р.), що забороняв будувати доменні печі, прокатні стани, залізобудівні та ковальські майстерні. Чавун вивозили лише в Англію, вовну і сукно продавали в колоніях (1669 р.), проте ввезення англійського сукна було безмитним. Було заборонено будувати мануфактури, вичиняти хутро; обмежено (1718 р.), а згодом заборонено (1765 р.) еміграцію англійських висококваліфікованих робітників.

На торгівлю колоній накладалися найсуворіші обмеження. Американські купці не мали права торгувати з європейськими країнами, торговельні перевезення здійснювали англійські кораблі (1650 р.). Англія монополізувала продаж колоніальних сільськогосподарських і промислових товарів (1660 р.). Було запроваджено митні збори на фарби, папір, скло, свинець, чай (1767 р.).

Колонії не мали власної фінансової системи. Панувала англійська валюта, у 1765 р. введено податок на купівлю будь-якого товару і складання юридичних документів.

Війна за незалежність 1775-1783 рр. мала значення буржуазної революції. Ті основні економічні результати:

- гарантовано право та захист приватної власності, свободи підприємницької діяльності. Почало формуватися господарське право, що створило підґрунтя для державного регулювання економіки;
- конфісковано і розпродано невеликими ділянками землі захисників королівської влади (понад 30 тис. маєтків) та англіканської церкви, скасовано фіксовану земельну ренту, офіційно визнано землевласність на Заході. Аграрні закони 1784-1787 рр. визнали західні землі державними, розпочався їх продаж ділянками не менш як 256 га за ціною 2 дол. за акр. Можливість такого придбання була недоступною для більшості поселенців, і це призвело до спекуляцій щодо землі. На Півдні було збережено рабство, яке узаконила Конституція;
- скасовано промислово-торгові монополії та заборони, стимулювався розвиток військової промисловості. Американські порти було оголошено відкритими, проводилася фритредерська політика. США стали самостійним суб'єктом світової економіки. Засновано Банк Північної Америки (1781 р.), стабілізовано грошовий обіг.

У США було створено умови для динамічного розвитку первісного